УДК 304.2«1921/1953»

Костянтин **Нікітенко**

доктор історичних наук,
завідувач кафедри
менеджменту мистецтва Львівської
національної академії мистецтв

Культура і суспільство: конфлікт між тоталітарним і особистим (на прикладі доби сталінізму)

Анотація. Дослідження присвячене аналізу особливостей культуральних трансформацій в умовах тоталітарного суспільства. Доведено, що чим сильніше державні регуляторно-каральні органи втручаються у природні закони людського розвитку, чим жорсткішою є реґламентація культурної політики, тим сильніше спотворюються її форми. Розглянуто руйнівний вплив сталінських репресій, спрямованих проти інтелігенції, який завдав непоправного удару по українській культурі, винищивши еліту нації.

Ключові слова: культура, тоталітаризм, сталінізм, «Розстріляне відродження».

Поняття «культура» є доволі складним, адже охоплює багато тісно взаємопов'язаних підсистем. Утім, культура ніколи не може бути відірваною або ізольованою від соціально-політичних реалій. Регуляторний вплив держави може надавати і позитивний вектор, і тоді культура формує націю, і негативний, що призводить до витіснення культурних явищ і процесів на маргінес суспільного життя. Безперечно, чим більше держава втручається у природні закони людського розвитку, що жорсткішою є реґламентація культурної політики, то сильніше спотворюються її форми. Найпотворніші деформації характерні для тоталітарних систем, де вся культурна політика цілком підпорядковується пропагандистській функції, фактично створюючи паралельну, але неіснуючу реальність. Зауважимо, що в цьому сенсі мешканці українських територій, включених до складу СРСР, отримали унікальний досвід виживання у несприятливо-ворожих умовах,

© Нікітенко К., 2016
http://doi.org/10.5281/zenodo.207199

коли будь-які спроби наголосу на національній самобутності, будь-яке звернення до витоків мало пройти ретельну перевірку тоталітарного апарату цензури, а будь-які випадки «відхилення» від офіційного курсу нещадно таврували та «викорінювали».

Утім, історія вчить лише тому, що люди мають властивість регулярно нехтувати її уроками. Так, ситуація у сучасній Росії відверто нагадує поганий рімейк фільму «Назад у майбутнє», саме тому, що кривавий тиран Й. Сталін, цілком у дусі сучасної термінології, визнається «вдалим менеджером», Геббельса привселюдно називають «талановитою людиною», а відомі на весь світ діячі культури й мистецтва змушені підписувати ганебні листи на підтримку анексії Криму. Отже, питання історичного дискурсу культурологічних питань набувають нової надзвичайної актуальності.

Знані науковці С. Кульчицький [1], В. Литвин [2], О. Реєнт, І. Коляда [3] та ін. присвятили свої роботи загальному аналізу соціально-політичної ситуації в Україні доби сталінізму. Варто відзначити й ґрунтовні дослідження історії української культури видатних дослідників І. Крип'якевича [4] та Д. Антоновича [5]. З урахуванням того, що вплив імперської тоталітарної машини на українську культуру вказаного періоду можна охарактеризувати як «погром», вагому джерельну базу дослідження становлять розвідки, присвячені «розстріляному відродженню», насамперед авторства безпосередніх свідків тих подій: С. Підгайного [6], Ю. Лавриненка [7] та ін.

Проблематика злочинного масштабного погрому української культури неминуче привертала увагу закордонних дослідників. Так, слід погодитися з висновком представника української діаспори М. Семчишина, автора ґрунтовної розвідки «Тисяча років української культури»: «Наша історія має здебільша оборонний характер. В різних періодах нам приходилося (і ще й сьогодні приходиться!) себе захищати, оборонятись та документувати своє індивідуальне-національне «Я»» [8, с. 18]. Зауважимо, що, незважаючи на те, що з моменту написання вказаного дослідження минув не один десяток років, проблема, поставлена в ньому, залишається актуальною й досі. Саме військова агресія Росії, а також і масштаб колабораціонізму серед місцевого населення (участь у «референдумі», вивішування прапорів чужої держави, агітація за «наших хлопчиків» – членів незаконних збройних угруповань з боку посадових осіб тощо) максимально загострили

актуальність самоідентифікації. Недолуга й відверто провальна державна культурна політика на Донеччині впродовж багатьох років незалежності призвела до того, що частина населення всерйоз вважає себе і не українцями, і не росіянами, а якимось «донецьким народом». Саме необхідність протистояння імперським міфам формує попит на глибинні дослідження процесів, які відбувалися у культуральному полі останніх десятиліть. Адже завжди етапу політичного відродження нації передує культурний.

Мета статті – аналіз проблеми виживання, адаптації носіїв культури в умовах тоталітарного суспільства, дослідження конфлікту між художньою цінністю творів і дотриманням політичної лінії їхніми авторами.

Зауважимо, що процес окупації українських земель у 1918-1921 рр. не став для більшовицьких загарбників легкою акцією. Навіть коли вдалося зламати організований опір регулярних військових частин, агресори зіткнулися з масовим повстанським рухом. Лише за офіційними даними, наприкінці 1920 р. в Україні виступало проти радянської влади близько 50 тис. селян, які мали на озброєнні гвинтівки, кулемети й гармати [9, с. 4]. Сучасні дослідники вказують на значно більшу кількість невдоволених селян. Так, за відомостями О. Полянського, в Україні воювало близько 150 тис. повстанців [10, с. 12]. «Село не з нами!» – з тривогою відзначив головраднаркому Х. Раковський. В. Ленін, проаналізувавши ситуацію, у жовтні 1920 р. констатував: «Ми беремо хліб із Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній Армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить» [11, с. 346].

Заради збереження влади більшовики пішли на доволі сміливі експерименти, навіть на певний відступ від комуністичної доктрини. Так, з метою виправлення кризової соціально-економічної ситуації X з'їзд РКП(б) у 1921 р. проголосив нову економічну політику, а XII з'їзд започаткував політику «коренізації», яка мала на меті переважно політичні цілі. Більшовики намагалися «вкорінитися» у національних районах, адже у більшості реґіонів їх сприймали як небезпечних чужинців. Комуністична партія України фактично була такою лише за назвою – сприймалася як іншородний елемент на тілі українського суспільства. Лише незначний відсоток членів партії знали українську мову. Замголови Раднаркому УРСР М. Фрунзе попереджав, що може

скластися така ситуація, коли село й місто припинять розуміти один одного через різність мов і культур.

Намагаючись подолати цей розрив, розширити національну базу свого режиму, Москва пухвалила рішення щодо проведення згаданої політики «коренізації». В Україні ця політика набрала форми українізації. Так, друга половина 1920-х рр. стала періодом значних зрушень у подоланні наслідків багатовікової колонізаторської політики – русифікації, повернення до української мови та розширення сфери її використання. Українізація також сприяла поверненню в Україну значної кількості діячів науки та культури, які свого часу емігрували за кордон. Правляча партія прагнула максимально залучити на свій бік місцеве населення. Саме тому певний період 1920-х років характеризувався декларативним «загравання» нової влади з українцями.

Так, 1922 р. в Одесі створено Товариство художників ім. К. Костанді, наступного року в Харкові створено Асоціацію художників Червоної України, 1925 р. у Києві постає Асоціація революційного мистецтва України тощо. Окрім того, заснували спілку селянських письменників «Плуг» і спілку пролетарських письменників «Гарт», літературне об'єднання «Ланка» та ін. Від 1925 р. розпочала діяльність Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ). Загалом у 1920-х рр. було створено кілька десятків літературно-художніх організацій, які об'єднали тисячі талановитих митців. Виступали хорова капела «Думка», капела бандуристів. Лесь Курбас створив і очолив театр «Березіль». На всесвітній виставці театральних колективів у Парижі в середині 1920-х рр. цей український театр отримав золоту медаль, що стало свідченням визнання світом рівня української культури. Кінематограф звернувся до української тематики – світову славу здобув режисер О. Довженко. Американський історик М. Семчишин назвав цей період «українським культурним ренесансом» [8, с. 430].

Фактично йшлося про потужний вибух національного відродження. Як підкреслив М. Скрипник, «Мабуть, ні в одній з республік нашого великого Союзу народів національні процеси не проходили з такою глибиною і таким розмахом, як на Україні» [12, с. 118]. Зауважимо, що у вказаних літературно-художніх гуртках і товариствах об'єдналися досить різні люди, з різними поглядами на мистецтво, його види, форми, жанри й майбутнє. Таким чином був задекларований певний плюралізм думок і творчий

пошук. Утім, досить швидко радянська влада показала, що дуже багато понять у підрадянській Україні набули зовсім нового змісту, досить часто навіть перетворившись на свою протилежність. Як слушно зауважив сучасний дослідник В. Литвин: «Українізація, здійснювана урядами УНР і Української держави, була зовсім іншим явищем і співпадала з радянською тільки термінологічно» [2, с. 132]. Весь «творчий пошук» мав здійснюватися винятково у визначених рамках «пролетарського мистецтва». Відповідно завданням митців стало не «творити», а прославляти, пропагувати переваги радянського ладу, таврувати «кляте минуле» тощо.

Дуже прямолінійно сформулював панівну концепцію у культурі один з головних партійних лідерів Л. Троцький: «Художники, які створені революцією, не можуть не захотіти сказати про революцію» [13, с. 177]. Так остаточно й безапеляційно чиновники визначали напрямок творчості митців, «підказували» пошук тематики, яке вже тут «чисте мистецтво». До речі, саме Л. Троцький приділив значну увагу естетиці та завданням нової «пролетарської культури», написавши значну працю «Література і революція». Саме він проголосив головний критерій, за яким партійні функціонери мали оцінювати явища культури, – не за їхні естетичної цінності, а винятково з політичного погляду. Сформульовано однозначно: «Критерій наш – чітко політичний, наказовий і нетерплячий», наголошуючи: «Цілком очевидно, що у галузі мистецтва наша партія не може жодного дня дотримуватися ліберального принципу laisser fairy laisser passer (надайте можливість речам йти своїм ходом)» [13, с. 172]. Сказано жорстко – «жодного дня», значить жодного відхилення або безконтрольного «свавілля» митців партія не дозволить.

Тож не варто дивуватися, що справами культури опікувалася значна кількість різноманітних «контролюючих інстанцій», наглядових і навіть каральних органів. Приміром, чиновники Головного управління політичною освітою (фактично один з органів радянської цензури) не соромилися регулярно вказувати митцям загальний напрямок їхньої творчості: «З наявних напрямів у мистецтві категорично відкидаються такі, як, наприклад, футуризм у всіх його формах, як продукт ідеологічного розкладу буржуазного суспільства, а натуралізм розглядається як явище, що не цілком відповідає ері соціальної революції і відмирає» [12, с. 298].

Зауважимо, що в тоталітарних країнах мало хто з митців може собі дозволити бути аполітичним. Відповідно, художня цінність роботи вимірюється винятково з погляду її відповідності певним політико-ідеологічним настановам. Так, у СРСР діячі культури та мистецтв були перетворені на «авангардний загін» побудови нового суспільства. Письменники в міру сил будували альтернативну реальність, оспівуючи щасливе життя у Країні Рад або вигадуючи цілком літературну «біографію» чергового «вождя» чи «видатного полководця». Митці славили «людину праці», карикатуристи спотворювали образи «ворогів» тощо. Кожен у міру сил і таланту будував вигаданий світ. Газетні шпальти, літературні твори, навіть шкільні підручники – усе це жило своїм самостійним життям, згідно із законами паралельних прямих, майже не маючи точок зіткнення з реальністю.

До речі, тенденцію одним з перших завважив Костянтин Ротов, який 1926 р. у журналі «Крокодил» опублікував карикатуру, де зображено художника, який малює з натури життя тогочасного села. Утім, замість кволої селянської конячини та кількох повіток на задньому плані, творча уява впевненим пензлем вивела суперсучасний трактор у полі, низку будинків-красенів з написами: «школа», «кооператив», «сільрада» тощо... На несміливе запитання селянина, який став випадковим свідком творчого процесу, «що ж ти мерина такого несхожого намалював?» художник гордовито відповідає: «Я цю картину до Москви повезу. Ти думаєш, приємно начальству на твого мерина дивитися?» [14, с. 25]. Головний закон радянського мистецтва було сформульовано однозначно. Творчих особистостей перетворювали на відданих рабів режиму.

Протестувати було марно, адже такий спотворений підхід до мистецтва був не випадковою забаганкою окремих бюрократів, а визначеною на багато років наперед партійною лінією. Приміром, митці, які входили до Асоціації революційного мистецтва, намагалися протестувати проти дуже своєрідного тлумачення «революційності» цього об'єднання: «Не можна ж насправді вважати революційним мистецтвом пристосування вкорінених старих форм до попиту на портрети відомих сучасників, або ж на сучасні ходові сюжети... писання портретів партійних і радянських вождів ні в якому разі не тільки не співпадає з дійсним революційним мистецтвом, але й відходить убік від його можливих шляхів» [12, с. 384]. Так весь художній пошук був зведений до

малювання портретів численних партійних функціонерів або сюжетів на революційно-героїчну тематику.

Водночас і українізація поступово почала набувати відверто спотворених форм. Можна сказати, що її вектор на багато-багато років (а значною мірою навіть зараз) був повернутий у минуле. Так, за Україною закріплювали лише образ сільської провінції, створювали низку обов'язкових штампів і стереотипів «українського»: шаровари, гопак, вареники, віночки тощо. Усі спроби творити сучасне мистецтво ставали безперспективними. Безперечно, українські діячі культури намагалися боротися, відстоювати свою думку. Так, письменник В. Поліщук наголошував: «Українська радянська кінематографія тільки тоді зможе бути фактором нашого життя, коли вона почне розглядати Україну не як велетенський селозований хутір, а як потенціальну східноєвропейську Америку, де промислове і індустріальне життя грає першорядну роль. Звідси і в історії, не говорячи вже про сучасне і майбутнє, побачать не тільки галушки та вечорниці, але і сили і події, що створили Донбас, Кривий Ріг, Дніпрельстан і взагалі УРСР» [12, с. 351].

Утім, навіть і загнана в бюрократичні рамки українізація турбувала московських керівників. Адже вона призводила до зростання впливу національної ідеї та поширенню відцентрових настроїв. Так, виступ письменника Миколи Хвильового з гаслом «Геть від Москви!» справив ефект вибуху бомби, хоча це й був лише творчий протест проти «містечковості», «вторинності» української культури. Заклик орієнтуватися на світовий рівень і досвід замість того, щоби сліпо та бездумно копіювати російські (часом далеко не найкращі) зразки.

Молодий харківський економіст Михайло Волобуєв 1928 р. надрукував статтю «До проблеми української економіки», де окреслив фази колоніальної політики Російської імперії в Україні та провів однозначні паралелі між політикою царизму та сучасної йому комуністичної імперії щодо України. Наголосив, що московські керівники уникають навіть самої назви «Україна», натомість віддаючи перевагу назвам «Південний район», «Південноросійське господарство» тощо. М. Волобуєв пропонував припинити розглядати російську економіку як панівну та нехтувати українськими національними інтересами [15]. Безперечно, найбільше занепокоєння партійного керівництва викликав той факт, що ці міркування й змістовні наукові арґументи висловила мо-

лода людина, яка сформувалася вже в умовах нового радянського суспільства, була членом КПРС (а не який-небудь «недобитий» монархіст), у журналі «Більшовик України»!

Навіть вище українське партійне керівництво загрожувало вийти з-під контролю, відверто та рішуче засуджуючи російський шовінізм. Так, О. Шумський (представник націонал-комунізму, у минулому – один з лідерів боротьбістів), член виконкому Комінтерну під час особистої зустрічі з Й. Сталіним 1925 р. після призначення в республіку Л. Кагановича поставив лідеру партії гостре й незручне запитання: «Невже більшовики України не виросли настільки, що вони самі із своїх лав не могли висунути генерального секретаря ЦК з тим, щоб ЦК РКП(б) затвердив це обрання? Чим Чубар, Петровський або Скрипник гірші від Кагановича?» [16, с. 221-222].

Проте Україна й надалі залишалася абсолютно безправною у питанні кадрових призначень. Поки Й. Сталін боровся за владу, йому була потрібна підтримка республіканської партійної організації. Після ліквідації політичних опонентів однією з головних небезпек стала загроза сепаратизму. Всю систему державного управління планували максимально централізувати. Це стосувалося не тільки повного підпорядкування рішенням Москви всіх господарських і адміністративних органів у республіках, а також і вилучення з місцевого апарату всіх працівників, які могли своєю позицією завадити встановленню сталінської диктатури. Відповідно, будь-які прояви самостійницького мислення, спроби впровадження незалежної позиції негайно й нещадно викорінювали. Їхніх носіїв таврували як «націонал-ухильників». Основним джерелом формування владної верхівки в республіці були кадрові призначення з Москви, або, як мінімум, – попередньо узгоджені з нею. Генеральну лінію максимального підпорядкування рішенням Москви дотримувалися непохитно, навіть якщо вона була відверто необґрунтованою й наносила пряму шкоду.

1927 р. О. Шумського, який наважився порушити питання певної республіканської самостійності, звільнили з посади наркома освіти, вислали за межі України, а пізніше – арешт і фізичне знищення. Новим наркомом став М. Скрипник. Позицію колишнього наркома освіти затаврували як «націонал-ухильництво». Але вже в липні 1933 р. «націоналістичним контрреволюціонером» назвали М. Скрипника, довівши його до самогубства.

Прямим наслідком стало згортання українізації та початок цілеспрямованої боротьби проти української інтелігенції, насамперед проти тих, хто брав участь у національно-визвольних змаганнях 1917-1921 рр., а також і тих, хто брав активну участь в українізації, видатних діячів науки й культури. Апарат комісаріату освіти, головного провідника українізації було звільнено повністю на обласному рівні та на 90% на районному. Загалом звільнено з роботи близько 4000 українських учителів і понад 200 викладачів педагогічних інститутів [17, с. 433]. Закривали українські школи, скорочували наклади україномовних видань тощо.

Зауважимо, що навіть у тоталітарній країні існувала певна «градація ризику». Так, у СРСР поняття «ворог» набуло яскраво вираженого не лише класового, але й національного змісту. Можна сказати, що більшовикам вдалося здійснити чергову революцію – світ дізнався, що можливий принципово новий вид доказу «злочину» – належність до певної національності. Сенсаційне відкриття, без перебільшення, спричинило революційні зміни в радянській юриспруденції, адже надзвичайно спростило доказову базу обвинувачення й дозволило стахановськими темпами перевиконувати плани репресій. ГУЛАГ безперебійно наповнювався новою рабською силою. Поступово в групі ризику опинилися абсолютно всі національності, окрім росіян. Це не означало, що російське населення автоматично отримало індульгенцію, «бронь» від репресій, але для представника будь-якої іншої національності відтепер завжди було апріорі на одне звинувачення більше, так би мовити, запасний, але вбивчий «аргумент»: безсумнівно ворог, бо належить до «ворожої» нації. Любов до своєї Батьківщини, історії, мови тощо відтепер треба було максимально маскувати. Адже цим людина додавала собі ще один «злочин» – звинувачення у націоналізмі. Націоналізмом (надаючи цьому терміну максимально негативного, кримінально-злочинного звучання) відтепер таврували любов до своєї землі будь-якого народу.

Ба більше, у прагненні творити національну культуру вбачали майже злочин. Варто згадати випадок, коли «прогресивний письменник» Максим Горький не лише щиро дивувався навіщо перекладати повість «Мати» на українське «нарєчіє», але й таврував редактора видавництва «Книгоспілка» Олексу Слюсаренка за те, що той намагався зробити з «нарєчіє» повноцінну мову. Понад те, видання книжок українською мовою «буревісник революції»

вважав знущанням і приниженням «великоросів». Зауважимо, що сучасна російська пропаганда розпалювала війну на сході України, використовуючи подібну, «перевірену часом» аргументацію, що доводить наскільки сильними в суспільстві залишаються метастази тоталітаризму.

У рішеннях партійних органів, зокрема, у резолюціях з'їздів КП(б)У, раз у раз наголошувалося, що одним з провідних завдань влади на сучасному етапі є ліквідація контрреволюційних «націоналістичних елементів». Зауважимо, що вживання термінології «засміченість», «елементи», тавро «шкідники» (запозичене з галузі сільського господарства) та ін. позбавляло звинувачуваних людського обличчя. Допомагало з психологічного погляду виконавцям на місцях виправдовувати всі репресії, затримання, ув'язнення та розстріли, адже знищували не живих людей, а лише безправні й безликі «елементи». Навіть окремі представники творчої інтелігенції підтримували такий підхід. Зокрема, «пролетарський гуманіст» М. Горький наголосив: «Якщо ворог не здається, його знищують» [18, с. 228]. Така формула виправдовувала репресії, позбавляла «елементи» права на помилування.

Навесні 1930 р. особливий склад Верховного суду УРСР виніс вирок у справі «контрреволюційної організації» – «Спілки визволення України» (СВУ). Усього було звинувачено 45 провідних учених, письменників, діячів культури, серед них: академіки С. Єфремов та М. Слабченко, професори Й. Гермайзе, В. Доґа, О. Черняхівський, письменниця Л. Старицька-Черняхівська та ін. (загалом на лаві підсудних опинилися 2 академіки, 15 професорів вишів, 3 письменники, 5 редакторів тощо). Один із слідчих у сфабрикованій справі «СВУ» прямо і цинічно заявив: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо» [17, с. 404].

Жертвами репресій стали найяскравіші, найталановитіші представники українського національного відродження. Лесь Курбас, Олекса Слюсаренко, Євген Плужник, Микола Зеров, як і багато інших, загинули на Соловках. Талановитого художника М. Бойчука розстріляли разом з учнями і дружиною С. Нелепінською-Бойчук. Пішли у заслання М. Грушевський, М. Волобуєв. Застрелилися М. Скрипник, М. Хвильовий...

За відомостями дослідника Ю. Лавріненка, від кінця 1920-х рр. і до середини 1930-х рр. з 259-ти українських письменників репресу-

вали майже 220 (ув'язнення, розстріли, доведення до самогубства, хтось зникнув безвісти тощо) [7, с. 13]. Кілька сотень українських кобзарів, які зібралися на свій з'їзд, заарештували й розстріляли без суду, слідства й винесення вироку. Нищівний удар був нанесений по українській інтелігенції. Цей період в історії отримав назву «Розстріляне відродження». Навіть Л. Троцький (щоправда вже з далекого заслання) зазначив, що ніде репресії, чистки, придушення і т. ін. не досягли таких страшних розмірів, як в Україні, у боротьбі з могутніми прихованими силами в українських масах, що прагнули більшої свободи й незалежності.

Ті ж митці, кому таки пощастило залишитися живим, усе життя працювали під страхом репресій та смерті. Яскравим прикладом є доля одного з талановитих «двадцятидесятників» – В. Сосюри. Поет уникнув страти й жахів сталінських таборів, утім, майже все життя прожив під шаленим тиском. Зауважимо, що складно знайти більш суперечливу постать, мабуть, в усій українській літературі: понад рік в армії УНР, потім – Червона армія і навіть з 1920 р. членство в КП(б)У; сталінська премія 1948 р. – і пронизливий вірш «Любіть Україну»; один з фундаторів української радянської літератури – і регулярні звинувачення в «антирадянщині», і принизливі каяття поета. Безумовно, не художня цінність, а політико-ідеологічна складова поезій цікавила тих, хто травив поета. Саме тому В. Сосюра залишається навіть для сучасного читача багато в чому невідомим. Адже пильні цензори безслідно знищили поему «Махно», збірку поезій «Серце», що була конфіскована відразу після друку тощо. Життя під пильним наглядом каральних органів, заборонені й знищені твори, відредагована творчість, перетворена на ідеологічно-витриману комуністичну «агітку», збереження життя ціною принизливих каяттів. Можливо, саме через це відомий дослідник Ю. Лавріненко включив ім'я В. Сосюри до своєї збірки «Розстріляне відродження».

Так, на прикладі подій доби сталінізму можна простежити, що окремі радянські митці вже повною мірою опанували мистецтво, яке Джордж Орвелл пізніше назвав «doublethink» – здатність вірити у взаємозаперечні речі (або робити вигляд, що віриш), або міняти свою думку на протилежне за ідеологічної необхідності. Характерною особливістю сталінської доби було те, що громадяни СРСР не дуже квапилися привселюдно висловлювати свої відверті думки. У суспільстві панувала атмосфера тотального доно-

сительства. Саме тому досить часто можна побачити, що та сама людина в присутності великої кількості людей озвучувала одні погляди, а у вузькому колі друзів – цілком протилежні. Зауважимо, що окремі кульбіти і зовнішньополітичного курсу СРСР, і змін в офіційній пропаганді, сприйняти було справді нелегко. Йдеться, насамперед, про підписання пакту Молотова-Ріббентропа, угоди з А. Гітлером щодо переділу світу. Прямим наслідком «підкилимних» домовленостей, розподілу сфер впливу стало розв'язання Другої світової війни.

Зрозуміло, що підписання договору стало цілковитою несподіванкою для населення СРСР. Як же так – це ж фашисти, ми ж з ними ще в Іспанії воювали, і раптом стали друзями й союзниками, аж до спільних військових дій і переможних парадів?! Як наслідок, діячі культури заради виживання були змушені маневрувати, висловлюючи, залежно від аудиторії, досить часто відверто протилежні промови. Яскравим прикладом можуть бути вислови М. Рильського, який на офіційних заходах із приводу підписання пакту, а також і вступу СРСР у війну на боці фашистської Німеччини, наголошував: «Я щасливий», але вже у приватній розмові висловлювався по-іншому: «Я все-таки не бачу вагомих причин, які змусили нас кинутися на Польщу. Це суперечить тій гуманності і справедливості, про яку ми стільки завжди кричали. Ось я пишу кожен день вірші, що вихваляють доблесть радянських військ і мудрість нашої політики, а в серці немає жодного ентузіазму. Все-таки ми напали на слабкого, і виправдати такий вчинок чесному поету – дуже важко» [19, с. 968, 1030]. Зауважимо, що навіть у вузькому приватному колі найближчих друзів поета знайшлися таємні інформатори, які негайно повідомили всі висловлені думки до каральних органів.

Отже, масові репресії, спрямовані проти інтелігенції, винищили еліту нації – її майбутнє, те, що виховується та оберігається століттями. Національна еліта, носії певних моральних чеснот – того морального закону всередині кожної людини, про який писав І. Кант, замінилася на партійно-бюрократичних функціонерів. Навіть у найближчому колі не можна було вільно висловлювати своїх думок. Свідоме й принципове нехтування загальнолюдськими моральними нормами, агресивна боротьба з релігією мали на меті перетворення партії на єдиний «вищий суд», якому тільки й було дозволено визначати життєві цінності та пріоритети. По-

стійна істерія, нагнітання напруги в суспільстві, свідоме протиставлення різних груп населення (передусім на селі – агресивні та регулярні напади на «куркулів»), «чистки», боротьба із «засміченістю» кадрів і «буржуазним націоналізмом» – фактично такі дії створювали в суспільстві атмосферу перманентної війни. Подібна неоголошена війна допомогла Й. Сталіну утвердитися при владі, тож її атмосфера відчувалася у всіх галузях життя радянського суспільства. В офіційній термінології міцно закріпилися слова «наступ», «ліквідація» тощо, навіть повсякденна праця була проголошена «трудовим фронтом», а партійно-господарське керівництво, вловивши ностальгійні тенденції лідерів партії, масово вдягнулося у напіввійськовий одяг: френчі, шинелі, галіфе, шкірянки тощо.

Акцент на «особливому шляху» розвитку соціалістичного суспільства, яким виправдовували соціальні експерименти, став дороговказом і для «особливих» правил поведінки. Можна сказати, що метою сталінізації суспільства було спотворення самої природи людини. Утвердилася принципово нова модель поведінки індивідуума в суспільстві: таємні доноси на друзів, колег, родичів стали певною примарною запорукою виживання. Знищення всіх гуманістичних принципів людського співіснування, натомість пріоритет низьких людських якостей, спричинило глибокі деформації свідомості, тому, на жаль, посттоталітарні, постколоніальні ментальні комплекси є найважливішими проблемами сучасного українського суспільства. Непоправного удару було завдано українській культурі, фізично знищені тисячі постатей. Ліквідовані та на багато років заборонені мистецькі напрямки та школи. Знищували твори мистецтва, безслідно в закритих архівах каральних органів зникали рукописи.

Маємо сумний парадокс: народам колишнього СРСР, щоб здолати німецький нацизм, знадобилося п'ять років, а боротьба з наслідками, різноманітними атавізмами й рудиментами сталінського тоталітаризму триває й досі. У сучасному світі концепція тоталітаризму змінюється. У Росії, приміром, реалізація ідеології «Третього Риму» – формування великої могутньої нації (ностальгія за втраченою імперією) – призвела до того, що завдяки старанням кремлівської пропаганди політику Й. Сталіна значна частина населення сприймає як хоча й неоднозначне, але вимушене, необхідне, а у підсумку – навіть позитивне явище, що

робить наступні дослідження тоталітарних трансформацій суспільства не лише актуальними, але й необхідними.

1. **Кульчицький С.** Червоний виклик: історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – К. : Темпора, 2013. – Кн. 1. – 504 с. ; Кн. 2. – 628 с. ; Кн. 3 – 388 с.
2. **Литвин В.М.** Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.) / В.М. Литвин. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 2003. – 512 с.
3. **Реєнт О.П.** Україна між світовими війнами (1914-1939 рр.): Події. Люди. Документи. Нариси історії / О.П. Реєнт, І.А. Коляда. – К. : Школа, 2004. – 542 с.
4. Історія української культури / [за загал. ред. І. Крип'якевича]. – К. : Либідь, 2002. – 656 с.
5. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / [упор. С.В. Ульяновська ; вст. ст. І.М. Дзюби ; перед. слово М. Антоновича ; додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського. – К. : Либідь, 1993. – 592 с.
6. **Підгайний С.** Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933-1941 рр. / С. Підгайний. – Тернопіль : Джура, 1999. – 124 с.
7. **Лавриненко Ю.** Розстріляне відродження: Антологія 1917-1933: Поезія – проза – драма – есей / упорядкув., передм., післямова Ю. Лавріненка ; післямова Є. Сверстюка. – К. : Смолоскип, 2002. – 984 с.
8. **Семчишин М.** Тисяча років української культури / М. Семчишин. – Нью Йорк-Париж-Сидней- Торонто : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1985. – XX VIII, 550 с.
9. **Трифонов И.** Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921-1923 гг.) / И. Трифонов. – Л. : Изд. Лен. ун-та, 1964. – 311 с.
10. **Полянський О.** Український рух опору в 1921-1939 роках / О. Полянський. – Тернопіль : «Підручники & посібники», 2004. – 64 с.
11. **Ленін В.І.** Заключне слово на нараді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії. 15 жовтня 1920 р. / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 41. – С. 344-348.
12. **Якубова Л.** В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні / Л. Якубова, Я. Примаченко. – Х. : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. – 544 с.
13. **Троцкий Л.Д.** Литература и революция. Печатается по изд. 1923 г. / Л.Д. Троцкий. – М. : Политиздат, 1991. – 400 с.
14. **Константин Ротов.** 1902-1959. Плакат. Политическая карикатура. Сатирический рисунок. Иллюстрация. – М. : Сов. художник, 1987. – 96 с.
15. **Волобуєв М.** До проблеми української економіки / М. Волобуєв //

Більшовик України. – 1928. – № 2. – С. 46-72; Волобуєв М. До проблеми української економіки (закінчення) / М. Волобуєв // Більшовик України. – 1928. – № 3. – С. 42-63.

16. **Панчук М.І.** «Націонал-ухильництво». Анатомія проблеми / М.І. Панчук // Маршрутами історії. – К. : Вид. політ. літер. України, 1990. – С. 215-243.
17. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін.; відпов. ред. В.А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2002. – 952 с.
18. **Горький М.** Если враг не здается, – его уничтожают / М. Горький // Собрание сочинений. – М. : Гос изд. худ лит. 1953, Т. 25. – С. 226-229.
19. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / [упоряд. В. Даниленко, С. Кокін]. – К. : «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1311 с.

ANNOTATION

Kostiantin Nikitenko. Culture and society: the conflict between totalitarian and personal (Stalin period). Research is devoted to analysis of cultural transformation characteristics in a totalitarian society. It is proved that the more punitive regulatory and government bodies interfere with the natural laws of human development, the tighter regulation of cultural policy is, the more distorted its shape is. The devastating impact of Stalinist repression against intellectuals is considered, it has caused irreparable blow to Ukrainian culture having executed the nation's elite.

Keywords: culture, totalitarianism, Stalinism, «Executed Renaissance».

АННОТАЦИЯ

Константин Никитенко. Культура и общество: конфликт между тоталитарным и личным (на примере эпохи сталинизма). Исследование посвящено анализу особенностей культуральных трансформаций в условиях тоталитарного общества. Доказано, что чем сильнее государственные регуляторно-карательные органы вмешиваются в природные законы человеческого развития, чем жестче регламентируется культурная политика, тем сильнее искажаются ее формы. Проанализировано разрушительное воздействие сталинских репрессий, направленных против интеллигенции, что нанесло непоправимый удар по украинской культуре, истребив элиту нации.

Ключевые слова: культура, тоталитаризм, сталинизм, «Расстрелянное возрождение».